NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-6]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

UO‘K (UDK): 821.411.21.09:091

“RASAILU-L-XORAZMIY” ASARINING SAUDIYA ARABISTONIDAGI QO‘LYOZMA NUSXALARI

Sulaymonova Xulkar Mo‘minjonovna
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
https://orcid.org/0009-0002-5448-1332
sulaymonovahulkar17@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xorazmlik mashhur shoir, olim va filolog olim Abu Bakr Muhammad ibn Abbos Xorazmiy (935-993) qalamiga mansub* ***الخوارزمي رسائل*** *(**Xorazmiy maktublari**) asarining Saudiya Arabistoni fondlarida saqlanayotgan qo‘lyozma nusxalari haqida ma’lumot beriladi. Unda aniqlangan uch qo‘lyozma va bir toshbosma nusxaning ilmiy tavsifi keltiriladi. Shuningdek, muallif zamonaviy matnshunoslik va manbashunoslikda qo‘lyozma nusxalar geografiyasini o‘rganish usulining dolzarbligi xususida o‘z fikr-mulohazalarini ilgari suradi.*

Kalit so‘zlar: *Abu Bakr Muhammad ibn Abbos Xorazmiy, adabiy meros, “Rasailu-l-Xorazmiy”(Xorazmiy maktublari), qo‘lyozma, toshbosma, Orif Hukmat kutubxonasi, Mahmudiyya kutubxonasi, Majma‘ al-Malik Abdulaziz kutubxonasi, qo‘lyozma nusxalar geografiyasini o‘rganish, usmonli turk kitobat san’ati, matbaachilik.*

РУКОПИСНЫЕ КОПИИ “РАСĀʾИЛ АЛ-ХОРАЗМИ” ХРАНЯЩИЕСЯ В САУДОВСКОЙ АРАВИИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются рукописные копии произведения «Расāʾил ал-Хоразми» («Письма Хоразми») известного хорезмийского поэта, ученого и филолога Абу Бакра Мухаммада ибн Аббаса ал-Хоразми (935–993), хранящиеся в фондах Саудовской Аравии. В статье приводится научное описание трех рукописей и одного литографического издания произведения. Кроме того, автор выдвигает научные суждения об актуальности изучения географии рукописных копий в современной текстологии и источниковедении.*

Ключевые слова: *Абу Бакр Мухаммад ибн Аббас ал-Хоразми, литературное наследие, «Расāʾил ал-Хоразми» («Письма Хоразми»), рукопись, литографическое издание, библиотека Ариф Хикмат, библиотека Махмудия, библиотека комплекса короля Абдулазиза, изучение географии рукописных копий, османское турецкое книжное искусство, книгопечатание.*

MANUSCRIPT COPIES OF “RASĀʾIL AL-KHWĀRAZMĪ” PRESERVED IN SAUDI ARABIA

Abstract. *This article examines the manuscript copies of Rasāʾil al-Khwārazmī (“The Letters of al-Khwārazmī”) written by the renowned Khwarazmian poet, scholar, and philologist Abu Bakr Muhammad ibn Abbas al-Khwārazmī (935–993), preserved in the collections of Saudi Arabia. The study provides scholarly descriptions of three manuscript copies and one lithographic edition of the work. In addition, the author puts forward scholarly reflections on the relevance of studying the geography of manuscript copies in contemporary textual and source studies.*

Keywords: *Abu Bakr Muhammad ibn Abbas al-Khwārazmī, literary heritage, Rasāʾil al-Khwārazmī (“The Letters of al-Khwārazmī”), manuscript, lithographic edition, Arif Hikmat Library, Mahmūdiyya Library, King Abdulaziz Complex Library, study of the geography of manuscript copies, Ottoman Turkish book art, printing.*

KIRISH (INTRODUCTION / ВВЕДЕНИЕ)

Sharq yozma merosini o‘rganishda qo‘lyozma nusxalarning geografik tarqalishini aniqlash muhim ilmiy masalalardan biridir. Chunki har bir qo‘lyozma faqat biror asar matnini saqlovchi moddiy obyekt emas, balki muayyan tarixiy davr, ilmiy muhit, kitobat an’anasi, mulkdorlik madaniyati(tamalluk, vaqf) va intellektual aloqalar tizimining ham guvohi hisoblanadi. Shu sababli bugungi manbashunoslikda qo‘lyozma nusxalarning tarqalish yo‘llari, ularning turli madaniy markazlarga ko‘chishi, fondlararo taqsimlanishi va kataloglarda qayd etilish tarixi alohida tadqiqot obyekti sifatida qaralmoqda. Xorijiy ilmiy adabiyotlarda bu hodisa odatda *manuscript circulation*, *transmission of texts*, *migration of manuscripts*, *provenance studies* [4;5;6;7.] kabi tushunchalar orqali izohlanadi. O‘zbek manbashunosligida esa bu tadqiq

usulini “qo‘lyozma nusxalar geografiyasi” tushunchasi bilan ilmiy muomalaga kiritish mumkin, deb hisoblaymiz [8]. Zero, hozirga qadar olib borilgan manbashunoslik tadqiqotlarida bu amaliyot allaqachon ommalashgan va aytish mumkinki, ustozlarimiz bu borada salmoqli natijalarga erishganlar. Ta’kidlash muhimki, bunday yondashuv biror asarning matn tarixini o‘rganishda muhim ma’lumotlarni taqdim etishi mumkin.

Ana shunday keng geografik tarqalishga ega bo‘lgan asarlardan biri X asrda Xorazm adabiy muhitidan yetishib chiqqan serqirra ijodkor Abu Bakr Xorazmiyning “Rasāʾilu-l-Xorazmiy” asaridir. Ushbu asar arab epistolyar adabiyotining muhim namunalaridan biri bo‘lib, unda muallifning adabiy mahorati, ijtimoiy-siyosiy, adabiy qarashlari, zamonasining madaniy muhiti va epistolyar janrlardagi mahorati aks etgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (MATERIALS AND METHODS / *ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ*)

Tadqiqotda bibliografik-qiyosiy, manbashunoslik, kodikologik va tavsifiy tahlil usullaridan foydalanildi. Qo‘lyozma nusxalar geografiyasi yondashuvi asarning saqlanish joylari, ko‘chirilish sanalari, kolofonlari, tamalluk qaydlari va muhrlari, bezak hamda xat xususiyatlarini bir tizimda o‘rganishga imkon beradi. Nazariy asos sifatida manuscript circulation, textual transmission, provenance studies va manuscript mobility tushunchalariga oid tadqiqotlar jalb qilindi [4; 5; 6; 7; 8].

MUHOKAMA (DISCUSSION / ОБСУЖДЕНИЕ)

“Rasāʾilu-l-Xorazmiy” asarining qo‘lyozma nusxalari haqida dastlabki muhim ma’lumotlardan biri mashhur nemis sharqshunosi Karl Brockelmannning “Geschichte der arabischen Litteratur”[1] asarida uchraydi. Brockelmann ushbu asarning dunyo fondlarida saqlanayotgan o‘n ikki qo‘lyozma nusxasi haqida ma’lumot beradi. U Berlin, Tyubingen, Vena, Leyden, Parij, Kembrij, Mosul va Istanbul fondlaridagi nusxalarni qayd etadi. Brockelmann tomonidan ko‘rsatilgan ushbu ro‘yxat o‘z davri uchun katta ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgani shubhasiz. Chunki u “Rasāʾilu-l-Xorazmiy” asarining birgina hudud yoki bitta ilmiy markaz bilan chegaralanib qolmaganini, aksincha, musulmon sharqidan to Yevropa fondlariga qadar keng tarqalganini ko‘rsatadi. Biroq olim ushbu nusxalarning har biri haqida batafsil kodikologik va matnshunoslik tavsifini bermaydi. U ko‘proq mavjud kataloglar asosida umumiy bibliografik ma’lumotlarni keltirish bilan cheklanadi. E’tiborli jihati shundaki, keyingi davr tadqiqotchilari ham ko‘pincha aynan Brockelmann bergan ma’lumotlarga tayanib qolganlar. Natijada asarning yangi nusxalarini aniqlash, mavjud nusxalarni o‘zaro qiyoslash, ularning matniy farqlarini belgilash kabi masalalar yetarli darajada amalga oshirilmagan.

Mazkur maqola muallifi tomonidan olib borilgan izlanishlar natijasida “Rasāʾilu-l-Xorazmiy” asarining Brockelmann davri va undan keying paytlarda ilmiy muomalada yetarlicha aks etmagan bir qator qo‘lyozma nusxalari aniqlandi. Xususan, Germaniya fondlarida to‘rtta, Buyuk Britaniya, Irlandiya, Fransiya va Avstriya kutubxonalarida bittadan, Turkiya ma’naviy xazinalarida esa o‘n oltita qo‘lyozma va bitta litografik nashrlarni topishga muvaffaq bo‘ldik. Bundan tashqari, so‘nggi uch asr davomida turli mamlakatlarda chop etilgan yettita bosma nashrini ham aniqladik. Shu tariqa, “Rasāʾilu-l-Xorazmiy” asarining hozirgi kungacha ma’lum bo‘lgan qo‘lyozma nusxalari soni yigirma to‘rttaga yetdi. Bu raqamning o‘ziyoq asarning o‘rta asrlar va albatta zamonaviy ilmiy-adabiy muhitda keng o‘qilgan, ko‘chirilgan va iste’foda etilgan manba bo‘lganini ko‘rsatadi.

Keyingi yarim yillik izlanishlarimiz natijasida “Rasāʾilu-l-Xorazmiy”ning Saudiya Arabistoni kutubxonalarida saqlanayotgan yana uch qo‘lyozma hamda bitta toshbosma nusxalarini topib, ulardan ayrim sahifalarning fotonusxalari oldik.

Quyidagi tavsiflar Saudiya Arabistoni Madina shahridagi “Majma‘ al-Malik Abdulaziz lil-maktabāt al-vaqfiyya” fondlarida saqlanayotgan “Rasāʾil al-Xorazmiy”ga oid uch qo‘lyozma nusxa va bir nodir toshbosma nashrlari haqidagi ma’lumotlardir. Tavsiflarda nusxalar xronologik tartibda, avvalo ko‘chirilgan sanasi bo‘yicha qo‘lyozmalar, so‘ngra nashr sanasiga ko‘ra toshbosma kitob keltirildi.

1. Orif Hikmat kutubxonasi[6]dagi 2-AB004999 raqamli qo‘lyozma tavsifi

Saudiya Arabistonida aniqlangan nusxalar ichida eng qadimgisi Orif Hikmat kutubxonasida saqlanayotgan 2-AB004999 shtrix-kodli qo‘lyozmadir. Katalogda asar nomi “[Risālat al-Xorazmiy]” shaklida qayd etilgan. Saqlanish raqami (2) 80/507. Muallifi Abu Bakr al-Xorazmiy Muhammad ibn al-Abbos (323–383 h.).

Kolofonda qayd etilishicha, qo‘lyozma 1064-yil 9-muharram (milodiy 1653-yil 30-noyabr)da ko‘chirilgan. Nusxa 63 varaqdan iborat bo‘lib, matn 113a–175b varaqlar oralig‘ida joylashgan. Har bir sahifada 31 qator mavjud, o‘lchami 21×14 sm. Matn arab tilida, qora va qizil siyohda yozilgan. Katalogda xat turi “mu‘tād”, ya’ni odatiy xat sifatida qayd etilgan.

Qo‘lyozma an’anaviy hamd va salavot bilan boshlangan:

[6] Ahmad Orif Hikmat Bey (1786–1859) – XIX asr Usmonli ma’muriy elitasining vakili, qozi, qozaskar, naqib al-ashrof va shayxulislom lavozimlarida xizmat qilgan davlat arbobi. U Madinada qozi sifatida ham faoliyat yuritgan va keyinchalik shu shaharda o‘z nomi bilan atalgan vaqf kutubxonasini tashkil etgan. Orif Hikmat Bey kutubxonasi XIX asr Hijoz ilmiy muhitida shakllangan muhim kitob xazinalaridan biri bo‘lib, unda arab, turk va fors tillaridagi qo‘lyozma hamda nodir kitoblar saqlangan.

الحمد لله رب العالمين، وصلى الله سيدنا محمد وآله أجمعين، هذه رسائل الأستاذ أبي بكر الخوارزمي، رحمة الله تعالى، كتبت بها إلى الحاجب أبي إسحاق .

(“al-hamdu lillāhi rabb al-ʻālamīn...” Shundan soʻng matn “ustoz Abu Bakr al-Xorazmiy”ning hojib Abu Ishoqqa yozgan risolalari sifatida taqdim etiladi. Nusxaning oxirida

سكوته أفصح من كلامهم ، ومنعه اندى من نوالهم .... وعبوسه احسن من ابتسامهم ، وغضبه انفع من رضاهم .... تمت ولله الحمد في التاسع من المحرم، لسنة أربع وستين وألف .

(“uning sukuti ularning soʻzlaridan fasohatliroq...”) mazmunidagi jumlalar keladi va matn 1064-yil 9-muharramda tugallangani qayd etiladi.

Manbashunoslik jihatidan ushbu nusxaning eng muhim belgisi uning muqobala qilingan nusxa ekanidir. Kutubxona katalogida “الطاقة حسب مقابلة بلغ” iborasi keltirilgani qoʻlyozmaning imkon qadar asos nusxa bilan solishtirilganini koʻrsatadi. Bu holat uning oddiy koʻchirilgan matn emas, balki asar boʻyicha dastlabki matnshunoslik ishlarining namunasi sifatidagi qadrini oshiradi. Nusxaning hoshiyasida ayrim izohlar mavjud. Qogʻozida ozgina nam taʼsiri seziladi, biroq bu matnga zarar yetkazmagan.

2. Orif Hikmat kutubxonasidagi AB003100 raqamli qoʻlyozma tavsifi

Xronologik jihatdan ikkinchi qoʻlyozma ham Orif Hikmat kutubxonasi fondiga mansub boʻlib, AB003100 shtrix-kodi va 813/5 saqlanish raqami bilan qayd etilgan. Katalogda asar nomi “Rasāʾil Waḥīd ad-dahr Abī Bakr al-Xwārazmī” “Vahīd ad-dahr Abu Bakr al-Xorazmiyning risolalari” shaklida beriladi. Bu nomlanishning oʻziyoq nusxaning qay darajada adabiy-estetik qadrga ega boʻlganini koʻrsatadi, ya’ni unda muallif oddiygina ism bilan emas, balki “zamona yagonasi” ma’nosidagi yuksak baholovchi unvon bilan tilga olingan. Aslida Xorazmiyga bu unvonni uning shogirdi, mashhur tazkiranavis Abu Mansur as-Saolibiy oʻzining “Yatimat ad-dahr” tazkirasida bergan edi.[3] Shu bilan birga tazkirada Abu Bakr Xorazmiy biografiyasiga oid ishonchli dalillar keltirilgan boʻlib, Xorazmiy tarjimai holini tiklashda muhim manba hisoblanadi.

Qoʻlyozma 1080-yil 5-shavvolda, milodiy hisobda 1670-yil 26-fevralda Muhammad al-Hanafiy tomonidan koʻchirilgan. Qoʻlyozma 167 varaqdan iborat, har sahifada 27 qator, oʻlchami 19×12 sm. Ushbu nusxa paleografik va kodikologik jihatdan ham e’tiborga loyiq. Katalogda xat turi “forsiy” deb koʻrsatilgan. Matn qora siyohda, paragraflar esa qizil siyohda yozilgan. Nusxa zarhal va naqshinkor bezaklar bilan ziynatlangan, unda zarhal bezakli tugʻraning mavjudligi esa qoʻlyozmaning Usmonli kitobat san’atiga yaqinligini koʻrsatadi.

Qoʻlyozma quyidagicha boshlangan:

[10] رسالة إلى أبي إسحاق الحاجب لمّا حبسه الصاحب، وفقك الله من مراجعة الحقّ لمّا تستحق به انتهاء أمد محنتك، والهمك من استيفاء شرائط التوبة ما يطرق لك ...

Orif Hikmat kutubxonasidagi AB003100 raqamli qoʻlyozmaning birinchi sahifasi (1-rasm)

Boshlanish jumlasida Sohib tomonidan qamoqqa olingan Abu Is’hoq holati tilga olinib, unga tavba, sabr va sinovdan chiqish mazmunidagi murojaat berilgan. Nusxaning tavsifida uning yaxshi holatda, to‘liq, bezakli, tuzatish va izohlar bilan ta’minlanganligi aytiladi. Tamalluk (egalik qaydlari)da Hasan Posho, Valiuddin, Sayyid Ali Sharifzoda va boshqa shaxslar nomi uchraydi. Bu ma’lumotlar qo‘lyozmaning keyingi asrlardagi “sayohati”, kitob egaligi va ilmiy-madaniy muhitlar o‘rtasidagi harakatini o‘rganish uchun muhimdir. Matnshunoslik nuqtayi nazaridan AB003100 nusxasi 2-AB004999 qo‘lyozmasidan keyingi davrga mansub bo‘lsa-da, to‘liqligi, bezakli ishlanishi, tuzatish va hoshiyalari bilan “Rasāʾil” matnining XVII asrdagi nufuzli adabiy nusxalaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

3. Mahmudiya[7] kutubxonasidagi AB020793 raqamli qo‘lyozma tavsifi

Mahmudiya kutubxonasida saqlanayotgan AB020793 shtrix-kodli qo‘lyozma “Rasāʾil al-Xorazmiy”ning Saudiya fondlaridagi nisbatan keyingi, ammo hajmi va matniy to‘liqligi bilan alohida ahamiyatga ega nusxalaridan biridir. Saqlanish raqami 2375. Muallif Abu Bakr al-Xorazmiy Muhammad ibn al-Abbos (323–383 h.). Nusxa ko‘chiruvchisi Ahmad ibn Nosiriddin al-Baqoiydir.

Qo‘lyozma 1144-yil 3-safarda, milodiy 1731-yil 7-avgustda ko‘chirilgan. Hajmi 245 varaq bo‘lib, 1b–245b varaqlarni qamrab oladi. Har bir sahifada 15 qator mavjud, o‘lchami 14×20 sm. Matn arab tilida, nasx xatida, qora va qizil siyohda yozilgan. Nasx xatining tanlanishiga sabab matnning ravon o‘qilishi va adabiy-ma’rifiy muhitda foydalanilishi qulay bo‘lishi uchundir. Qo‘lyozma “bismilloh”dan so‘ng Allohga hamd bilan boshlanadi: “al-ḥamdu lillāhi al-mu‘jiz bi-kalāmihi kulla manṭiq...” [11] Mazkur muqaddimada Allohning kalomi, yaratish qudrati va Payg‘ambar Muhammadning risolati zikr etilgach, “bular Abu Bakr al-Xorazmiyning risolalaridir” mazmunidagi jumla keladi. Bu boshlanish nusxaning muqaddimaviy qurilishi va asarni adabiy-ma’rifiy meros sifatida taqdim etish usulini ko‘rsatadi.

Nusxaning oxirida ko‘chiruvchi Ahmad ibn Nosiriddin ibn Ali al-Baqoiy o‘zini “Allohning mag‘firatiga muhtoj banda” sifatida tilga oladi va o‘zi, ota-onasi, yaqinlari hamda musulmonlar haqqiga duo qiladi. Bu kolofon nafaqat ko‘chirish sanasi va shaxsini aniqlash, balki qo‘lyozma madaniyatidagi kotiblik odobi, yakunlovchi formulalar va nusxa ko‘chirish an’analarini o‘rganish uchun ham muhimdir.

Katalogda qo‘lyozma yaxshi nusxa sifatida tavsiflanadi; unda ayrim izohlar mavjud, qog‘ozda ozgina kislotalanish yoki sarg‘ayish izlari bor. Egalik ma’lumotlari ham e’tiborga loyiq: nusxada ko‘chiruvchining mulk belgisi, 1183-yilda Abdulboqiy Arslonzodaga oid egalik qaydi va Hoji Mustafo Sidqiyning mulk muhri mavjud. Bu qaydlar qo‘lyozmaning keyingi muomalasi, xususiy kitob egaligi va vaqf fondiga kelib tushish jarayonini kuzatish imkonini beradi.

4. Majma‘ al-Malik Abdulaziz kutubxonasidagi AB049003 raqamli toshbosma nashr tavsifi

Asarning qo‘lyozma nusxalaridan keyingi bosqich sifatida Majma‘ al-Malik Abdulaziz kutubxonasida saqlanayotgan AB049003 shtrix-kodli nodir kitob alohida e’tiborga loyiqdir. Katalogda asar nomi “Rasāʾil al-Xorazmiy” shaklida qayd etilgan. Muallif Abu Bakr al-Xorazmiy Muhammad ibn al-Abbos (323–383 h.) sifatida beriladi. Ushbu nashr 1279-hijriy / 1862-milodiy yilda Abdurrahmon Rushdiy Bek matbaasida chop etilgan. [12] Katalogda u “birinchi nashr” sifatida ko‘rsatilgan. Hajmi 208 bet bo‘lib, arab tilida nashr qilingan. Mavzusi arab tili, adabiyot va tanqid doirasida belgilangan. Asar turi “nodir kitob” deb qayd etilishi uning qo‘lyozmadan bosma madaniyatga o‘tish jarayonidagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Bu o‘rinda XIX asr Usmonli Turk matbaachilik madaniyati kontekstini ham hisobga olish zarur. Arab yozuvidagi matbaachilik Usmonli muhitida XVIII asrda Ibrohim Muteferrika[8] faoliyati bilan boshlangan bo‘lsa-da, xususiy matbaalar va litografik nashrlarning kengayishi, ayniqsa, XIX asrning ikkinchi yarmida jadallashdi. 1857-yilda xususiy bosmaxonalar faoliyatiga ruxsat beruvchi nizomning qabul qilinishi Istanbul va imperiyaning boshqa markazlarida kitob nashri, gazeta-jurnalchilik hamda arabcha adabiy merosni bosma shaklda tarqatish jarayonini jadallashtirdi. Shu jihatdan 1279/1862-yilda Abdurrahmon Rushdiy Bek matbaasida “Rasāʾil al-Xorazmiy”ning chop etilishini asarning Usmonli bosma madaniyati doirasida ilmiy-adabiy muomalaga kirganini ko‘rsatuvchi muhim dalil sifatida baholash mumkin.

Ta’kidlash joizki, biz mazkur nashrni aniqlagunimizga qadar asarning 1297 hijriy / 1880 milodiy yilda Konstantinopol/Istanbulda Matbaʿat al-Jawāʾibda Muhammad Qittah Adaviy tomonidan tayyorlangan litografik nusxasini ilk nashr deb hisoblab kelgan edik. AB049003 raqamli nashr esa “Rasāʾil”ning bosma tarixi 1862-yilgacha borib taqalishini ko‘rsatadi. Demak, asar XIX asrning ikkinchi yarmidayoq toshbosma nashr shaklida keng ilmiy-adabiy muomalaga kira boshlagan. Ayniqsa, uni Saudiya fondlaridagi 1064, 1080 va 1144-hijriy sanali qo‘lyozmalar bilan qiyoslash “Rasāʾil” matnining qo‘lyozma an’anadan bosma an’anaga o‘tishida qanday matniy o‘zgarishlar, qisqartirishlar yoki tartib farqlari

[7] Mahmudiya kutubxonasi Madina shahridagi qadimiy vaqf kutubxonalaridan biri. Uning qo‘lyozma fondlari ham hozirda Majma‘ al-Malik Abdulaziz lil-maktabāt al-vaqfiyya tizimida jamlangan.

[8] **Ibrohim Muteferrika** (1674–1745) noshir, yozuvchi va tarjimon. U Usmonli davlatida arab harflari asosida bosma ishlarni yo‘lga qo‘ygan va turk tilidagi kitoblarni nashr etgan ilk musulmon matbaachilardan biri sifatida tanilgan.

yuzaga kelganini aniqlash imkonini beradi. Shu jihatdan AB049003 raqamli toshbosma nusxani qo‘lyozma an’anani XIX asr bosma madaniyati bilan bog‘lovchi muhim halqa sifatida baholash mumkin.

NATIJALAR (RESULTS / РЕЗУЛЬТАТЫ)

Saudiya Arabistonidagi mazkur uch qo‘lyozma va toshbosma nashr “Rasāʾil al-Xorazmiy” matnining XVII–XIX asrlardagi harakatini kuzatish uchun muhim manbaviy asos yaratadi. 1064-hijriy sanali Orif Hikmat nusxasi muqobala usulida ko‘chirilgani bilan, 1080-hijriy sanali Orif Hikmat nusxasi bezakli va to‘liq adabiy kitob sifatidagi xususiyatlari bilan, 1144-hijriy sanali Mahmudiya nusxasi esa hajmi, nasx xati, kolofoni va egalik belgilari bilan ajralib turadi. 1862-yilgi toshbosma nashr esa asar matnining qo‘lyozma an’anadan bosma madaniyatga o‘tish bosqichini yoritadi. Ularning barchasini o‘zaro qiyosiy o‘rganish kelgusida “Rasāʾil al-Xorazmiy”ning mukammal ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlashda zarur manbaviy zamin bo‘lib xizmat qilishi shubhasizdir.

Tahlil natijasida Saudiya fondlaridagi nusxalar quyidagi ilmiy jihatlari bilan ajralib turishi aniqlandi: 1064/1653-yilgi Orif Hikmat nusxasi muqobala qilingan matn sifatida; 1080/1670-yilgi Orif Hikmat nusxasi bezakli, to‘liq va tamalluk qaydlariga ega adabiy nusxa sifatida; 1144/1731-yilgi Mahmudiya nusxasi kolofon, kotib va egalik belgilari bilan; 1279/1862-yilgi toshbosma nashr esa qo‘lyozma an’anadan bosma madaniyatga o‘tish jarayonini ko‘rsatuvchi manba sifatida muhimdir.

XULOSA (CONCLUSION / ЗАКЛЮЧЕНИЕ)

“Rasāʾilu-l-Xorazmiy” qo‘lyozma nusxalarining Yevropa, Turkiya va Saudiya Arabistoni fondlarida saqlanishi asarning juda keng madaniy hududda muomalada bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu holat bir necha muhim ilmiy xulosalarga olib keladi:

- avvalo, Xorazmiy merosi o‘zi tug‘ilib o‘sgan Xorazm yoki faoliyat yuritgan Nishopur (Eron) hududi bilan chegaralanib qolmagan, balki butun musulmon sharqi adabiy-estetik tafakkurining bir qismiga aylangan, deyish mumkin;
- asarning Turkiya fondlarida ko‘p nusxada saqlanishi Usmonli davrida arab mumtoz nasriga, xususan, epistolyar adabiyotiga bo‘lgan ehtiyoj va qiziqish kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi;
- Saudiya Arabistoni fondlaridagi nusxalar va ulardagi kitob tasarrufi va boshqa qaydlarda keltirilgan turkcha ismlar tufayli asar Usmonli Turkiyasi orqali Hijoz ilmiy muhitiga ham kirib borganini tasdiqlaydi;
- asarning Yevropa fondlaridagi nusxalari XIX–XX asrlarda sharqshunoslik maktablari tomonidan arab qo‘lyozmalarini yig‘ish, tavsiflash va tadqiq etish jarayonida Xorazmiy merosi ham alohida e’tiborga olinganini bildiradi.

Xulosa qilib aytganda, “Rasāʾilu-l-Xorazmiy” ning Yevropa, Turkiya va Saudiya Arabistoni fondlarida saqlanayotgan nusxalari asarning turli davrlarda ko‘chirilgani, o‘qilgani, muqobala qilingani, vaqf kutubxonalariga kiritilgani va umuman olganda ilmiy muhitlarda qadrlanganini tasdiqlaydi. Ammo shuni ta’kislash kerakki, mavjud nashrlar asarning to‘liq matn tarixini ochib berishga yetarli emas. Shu sababli kelgusida quyidagi vazifalarni amalga oshirish zarur, deb hisoblaymiz:

- barcha ma’lum qo‘lyozmalarni keng ilmiy tavsiflash;
- nusxalarning paleografik va kodikologik xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish;
- matniy farqlarni aniqlash;
- qo‘lyozmalar genealogiyasini belgilash;
- asarning ilmiy-tanqidiy yoki yig‘ma-qiyosiy matnini tayyorlash;
- asarni o‘zbek tiliga ilmiy-izohli tarjima qilish.

Shunday qilib, “Rasāʾilu-l-Xorazmiy” qo‘lyozmalarining geografiyasini o‘rganish nafaqat Abu Bakr Xorazmiy merosini chuqurroq anglash, balki o‘zbek manbashunosligida qo‘lyozma nusxalar geografiyasi nazariyasini shakllantirish uchun ham ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES / ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА)

1.**بروكلمان ،كارل** تاريخ الأدب العربي..القاهرة :الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1960

2.Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саолибий. – Тошкент: Фан, 1992.

3.Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр / Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичларни тузувчи И.Абдуллаев. Тошкент. “Фан”, 1976. 227-бет.

4.Bahl C. D. Mobile Manuscripts: Arabic Learning across the Early Modern Western Indian Ocean. – Cambridge: Cambridge University Press, 2025.

5.Hershenzon D. Traveling Libraries: The Arabic Manuscripts of Muley Zidan and the Escorial Library // Journal of Early Modern History. – 2014. Vol. 18, No. 6.

6.Love P. M. Provenance in the Aggregate: The Social Life of an Arabic Manuscript Collection in Naples // Manuscript Studies. – 2018. Vol. 3, No. 2.

7.Pérez Martín I. Modes of manuscript transmission, ninth–fifteenth centuries // The Oxford Handbook of Byzantine Literature / ed. by S. Papaioannou. – New York: Oxford University Press, 2021. P. 682–706.

8.Sulaymonova, H. 2025. “Rasailu-l-Xorazmiy” asarining qo‘lyozma nusxalari geografiyasi”. O‘zbekiston: til va madaniyat. 2025 Vol. 2 (2)

9.الوقفية للمكتبات العزيز عبد الملك مجمع .[الخوارزمي رسالة] .الحفظ رقم: -AB004999.

10. الخوارزمي بكر أبي الدهر وحيد رسائل .الوقفية للمكتبات العزيز عبد الملك مجمع .الحفظ رقم: AB003100.

11. الوقفية للمكتبات العزيز عبد الملك مجمع .الخوارزمي رسائل .الحفظ رقم: AB020793.

12. الوقفية للمكتبات العزيز عبد الملك مجمع .الخوارزمي رسائل .الحفظ رقم: AB049003. - 1279 هـ / 1862 م.